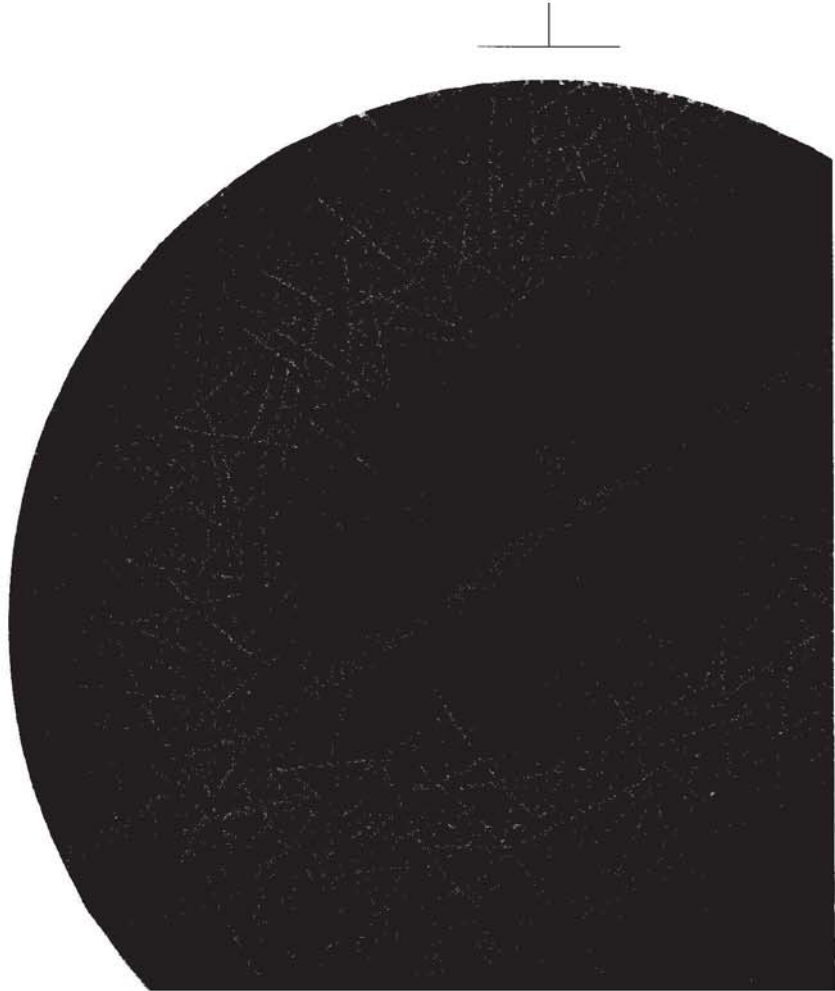

sömürgecilik çağında suriye ve filistin'de avrupa nüfuz mücadelesine dair birkaç not*

Ş. TUFAN BUZPINAR

Prof.Dr., Fatih Üniversitesi

Sömürgecilik tarihi açısından 19. yüzyılın ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu yüzyılda sömürgeci politikalarla öne çıkan üç büyük ülke, Britanya, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti üzerinde de ciddi bir rekabete girmişlerdir. Şüphesiz bu rekabetin şekillenme süreci bakımından 18. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmeleri unutmamak gerekir. Bu dönemde Rusya'nın Osmanlı aleyhine açılımları ve Britanya'nın Hindistan'da elde ettiği üstünlük 19. yüzyılda gerçekleşen rekabetin şekillenmesi bakımından çok önemli gelişmelerdir. Bu rekabet sürecinde Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgal etmesi, bugün Ortadoğu diye adlandırılan bölgenin tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Mısır işgali sonrasında İngiltere'nin bölgeye karşı tavrı yeniden belirlenmiş ve bölgeyle ilişkilerinde çok yönlü yeni açılımlar meydana gelmiştir. Örneğin, Mısır

işgali öncesinde bölgenin Avrupa ile ticaretinde önceliği Fransa'ya kaptırmış olan İngiltere, işgal sırasında Osmanlı Devleti ile kurduğu ittifaktan da yararlanarak kısa sürede bölgenin Avrupa ile ticaretinde hâkimiyeti ele geçirmeyi başarmıştır.¹

Bölge tarihinin seyrini etkileyen bu açılımlardan ikincisi, İngiltere'nin Filistin Yahudileriyle çok yönlü geliştirdiği ilişkililerdir. Bu ilişkilerin Filistin meselesinin doğuşuna etkisi ve 1948'de kurulan İsrail devletinin temellerini atma sürecine katkısı da çok önemli görünmektedir.² İngiltere'nin bölgedeki önemli açılımlarının bir diğeri de dinî

Protestan misyonerlerinin bölgede faaliyete geçmeleri İngiltere'nin Fransa ve Rusya'ya karşı nüfuz mücadelesinde önemli adımlar olarak görülmektedir. İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de nüfuz tabanı oluşturma ihtiyacını ciddî anlamda hissettiği bu dönem, İngiltere'de Protestan misyonerlik faaliyetlerinin altyapısının geliştiği bir dönem olarak da dikkat çekmektedir.

alanda yaşanmış ve İngiliz misyonerleri XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Akdeniz'de önemli yatırımlar yapmışlardır.

Fransa'nın Temmuz 1798'de Mısır'ı işgali ve ardından Akdeniz'in doğu kıyısını ele geçirme girişimi İngiltere'nin bölgeyle ilişkileri bakımından bir dönüm noktası oldu. İngiltere, Hindistan'daki konumu ve Doğuyla olan ticarî ilişkileri açısından Fransa'nın Mısır'a yerleşmesinin oluşturacağı tehlikenin ciddiyetini kavramakta gecikmedi ve bölgeden çıkarılmasında belirleyici rol oynamak üzere harekete geçti. İlk olarak Ebu Kır limanı açıklarında bulunan Fransız gemilerini batıran İngiltere, Ocak 1799'da imzalanan Osmanlı-İngiliz siyasî ve askerî ittifak antlaşması ile de Fransa'yı bölgeden çı-

karma konusunda Osmanlı devletiyle birlikte hareket etti. Bu arada İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bölgede daha zayıf konumda olduğunun farkındaydı. Çünkü bu döneme gelinceye kadar bölgeye çok ciddi yatırımlarda bulunmuş değildi. Vakıa, 1580'lerde kurulan *The Levant Company* İngiltere'nin bölgedeki ticarî ve diplomatik faaliyetlerini uzun süre yürütmüş ve Yafa'da bir temsilcilik açmıştı, ancak 18. yüzyılda ticarî önceliği Fransızlara kaptırmaktan kurtulamamıştı. Ayrıca mahdut sayıda İngiliz seyyah zaman zaman Filistin'e uğramakta ve dinî nedenlerden dolayı Kudüs'ü ziyaret etmekteydiler. Ancak 19. yüzyıl öncesinde gerçekleşen bütün bu faaliyetler ve bağlantılar bölgede bir İngiliz nüfuzundan bahsettirecek seviyeye ulaşmadı. Hâlbuki aynı dönemde Fransa ve Rusya İngiltere'ye kıyasla nüfuz tabanı açısından çok daha güçlü konumda idiler. Fransa'nın uzun zamandır Katoliklerle, Rusya'nın ise son yüzyılda Ortodokslarla geliştirdiği dinî siyasî diyaloga karşın İngiltere'nin yakın işbirliği kurabileceği bir cemaat mevcut değildi. Bölgedeki Hıristiyan nüfusun büyük çoğunluğunun Katolik ve Ortodoks olduğu hatırlanırsa Fransa ve Rusya'nın nüfuz tabanının gücü daha iyi anlaşılabilir.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Akdeniz'deki diplomatik temsilciliğin *The Levant Company*'den alınarak Dışişleri Bakanlığına devredilmesinin yanı sıra Protestan misyonerlerinin bölgede faaliyete geçmeleri İngiltere'nin Fransa ve Rusya'ya karşı nüfuz mücadelesinde önemli adımlar olarak görülmektedir. İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de nüfuz tabanı oluşturma ihtiyacını ciddî anlamda hissettiği bu dönem, İngiltere'de Protestan misyonerlik faaliyetlerinin altyapısının geliştiği bir dönem olarak

da dikkat çekmektedir. 18. yüzyılın son ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere'de kurulan misyoner teşkilatları bunun açık göstergeleridir. Bu teşkilatlardan ikisi Suriye ve Filistin'deki faaliyetleri bakımından konumuzu yakından ilgilendirmektedir. Birincisi, *The Church Missionary Society* 1799 (C.M.S.), diğeri de *The London Jews Society* 1809(L.J.S.)'dir. Nitekim 19. yüzyıl boyunca sürdürülecek misyonerlik faaliyetleri, L.J.S.'nin 1820'de İsveç asıllı Melchior Tschoudry adlı papazı ön incelemelerde bulunmak üzere Filistin'e göndermesiyle başladı.³

1820'li yılların ortalarında yeni gönderilen misyonerlerle faaliyetler artırılmaya çalışıldı. 1831'de Suriye ve Filistin'in Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine girmesiyle misyonerler için yeni bir dönem başladı. Dönemin hemen başında İbrahim Paşa'nın Hıristiyanlar, Yahudiler, yabancı mukimler ve ziyaretçilere uygulanan kısıtlamaları kaldırması İngiliz misyonerlerinin umutlarını kuvvetlendirdi ve 1833'ten itibaren Kudüs'te bir İngiliz kilisesi kurulması talepleri dile getirilmeye başlandı. Bunu, bölgedeki misyoner faaliyetlerine diplomatik destek sağlamak amacıyla bir İngiliz konsolosluğu açılması talebi izledi. Mehmet Ali Paşa döneminde misyonerlere tanıyan özgürlük, L.J.S. raporlarında şöyle ifade edilmektedir: "Misyonerler Mısır yönetimi altında tam bir özgürlük içerisinde faaliyetlerini yürütmektedirler, hatta bu özgürlük Malta ve Hindistan'daki İngiltere yönetimininkinden daha fazladır".⁴

Mehmet Ali Paşa'nın yaklaşık on yıllık (1831-1840) yönetim döneminde bölgeyi Batı'nın siyasî, dinî ve kültürel nüfuzuna açmasının temel nedeni, Osmanlı Devletine karşı uygulamakta olduğu bağımsızlık

İbrahim Paşa'nın Hıristiyanlar, Yahudiler, yabancı mukimler ve ziyaretçilere uygulanan kısıtlamaları kaldırması İngiliz misyonerlerinin umutlarını kuvvetlendirdi ve 1833'ten itibaren Kudüs'te bir İngiliz kilisesi kurulması talepleri dile getirilmeye başlandı.

amaçlı yayılcı politikalarında Avrupa'nın desteğini sağlamaktı.⁵ Sonuçta Paşa amacına ulaşamamıştı ama bu politikalar başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin bölgedeki nüfuz artırıcı faaliyetlerinin hızlandırılmasına imkân vermişti. İngiltere bir taraftan Fransa'nın bölgedeki nüfuzunun en önemli unsuru olan Katoliklere ve Rusya'nın himayesini üstlenmeye çalıştığı Ortodokslara karşı Protestan bir cemaat oluşturmak için gayret sarf ederken, diğer taraftan bölgedeki Yahudileri himayesine almaya çalışarak nüfuz mücadelesinde kendisine kuvvetli bir zemin oluşturma çabasıydı. Yahudilerle kurulan diyalogun bir amacı da onları Protestanlaştırarak İngiltere'nin doğrudan himayesinde olan cemaate katılmalarını sağlamaktı.

Mehmet Ali Paşa'nın sağladığı özgürlük ortamına rağmen misyonerler diplomatik destek olmadan başarılarının sınırlı kalacağını gördüler. Bu nedenle İngiltere hükümetinden Kudüs'te bir diplomatik temsilcilik açarak bölgedeki nüfuzunu artırmada önemli katkı sağlayacak olan misyoner faaliyetlerini desteklemesini talep ettiler. Misyoner talepleri diğer faktörlerle birleşince İngiltere 1838 yılında Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik temsilciliğini açtı.

Bu yıllarda İngiliz misyonerleri ile İngiliz hükümetinin öncelikli ilgi alanları çakışmakta idi, çünkü her ikisi de Yahudileri hedef toplum olarak seçmişlerdi. Daha önce

de belirtildiği üzere bölgede misyonerlik faaliyetlerine başlayan İngiliz cemiyetlerinin başında Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti gelmekteydi ve İngiltere'nin Kudüs'te diplomatik temsilcilik açmasını ilk isteyenler de onlardı. Bu çerçevede İngiltere'nin Kudüs Konsolosluğuna ilk atanan ve 1845 yılına kadar bu görevde kalacak olan William Young, görev yerine hareket etmeden önce Filistin Yahudileriyle dostane ilişkiler kurarak İngiltere'nin yanında yer almalarını sağlamaya çalışacağını Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a bildirmişti. Palmerston da Ocak 1839'da Young'dan genel olarak Yahudileri himaye etmesini isteyecekti.⁶

Filistin'de oturan Yahudilerden Protestanlaştırabildikleri kişi sayısı oldukça az idi. Yahudiler dinlerini değiştirme eğiliminde değillerdi. Protestanlar Avrupa ortamında başaramadıklarını Kutsal Topraklarda başarmayı ummuşlardı ama o da olmuyordu.

Yıllar geçtikçe İngiliz misyonerlerin Yahudiler arasındaki Hıristiyanlaştırma faaliyetleri hayal kırıklığı yaratmaktaydı. Vakıa, 1841'de Kudüs Protestan Piskoposluğunu kurabilmişler, 1848'de Protestan mezarlığı alabilmişler ve 1849'da da Katedrallerini inşa edebilmişlerdi. İlk piskopos olarak da Yahudilikten Protestanlığa gecen Michael Solomon Alexander'ı tayin etmişlerdi. O aynı zamanda Yahudiler arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti'nin Kudüs temsilcisi idi ve öncelikli görevi Yahudileri Hıristiyanlaştırmaktı. Ancak 1840'lı yıllarda Filistin'de oturan Yahudilerden Protestanlaştırabildikleri kişi sayısı oldukça az idi. Yahudiler dinlerini değiştirme eğiliminde değillerdi. Protestanlar Avrupa ortamında başarama-

dıklarını Kutsal Topraklarda başarmayı ummuşlardı ama o da olmuyordu.

Alexander'ın ölümü üzerine 1849'da onun yerine gelen Samuel Gobat öncelikli görev anlayışını değiştirdi ve Yahudiler arasında Hıristiyan propagandasının tonu oldukça düşürülerek yeni hedef kitle olarak Ortodoks Hıristiyanlar belirlendi.⁷ Bu değişikliğin mantığı açıklı: Yahudilerin siyasî hamiliğini üstlenmeye çalışan İngiltere misyoner faaliyetleri nedeniyle kuşkulu konuma düşüyordu. İngiltere Yahudilerle ilgisinin sadece onları Hıristiyanlaştırmak gayesine bağlanmasını istemiyordu. Siyasî otoritelerin öncelikli gayesi de zaten bu değildi. Söz konusu karar değişikliğiyle hem Yahudilerin şüpheleri izale edilecek hem de yeni hedef kitlenin sayısı azaltılarak esas rakiplerden Rusya'nın bölgedeki nüfuz tabanı zayıflatılmaya çalışılacaktı. Ortodokslar üzerinde yoğunlaşmanın bir başka nedeni de fazla alternatiflerinin bulunmaması idi. Çünkü Müslümanlar arasında misyoner faaliyeti zaten yasaktı. Yahudiler konusunda da başarısız olunmuştu. Katolikler ise Yahudileri aratmayacak katılıkta idiler. Bu nedente İngilizler çoğunluğu fakir, eğitim seviyesi düşük, köy ve kasabalarda dağınık bir vaziyette olan Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde yoğunlaşmaya çalıştılar.

Ortodoks Hıristiyanlar arasında çalışmak da sanıldığı kadar kolay olmadı. 1850'li yıllarda Suriye ve Filistin Ortodoks din adamları öncülüğünde İngiliz misyonerlerine karşı ciddî muhalif tavır sergilendi. Bu çerçevede Salt, Nasıriye ve Nablus'da çatışmalara varan tartışmalar yaşandı. Ancak çeşitli kesimler tarafından sergilenen muhalif tavırlar İngiliz misyonerlerinin bölgede faaliyet gösterme kararlılığını pek etkilemedi. İngiliz misyoner teşkilatları bölgede-

ki faaliyetlerini Kudüs, Yafa, Beytüllahm ve Nablus gibi önemli merkezlerde açtıkları okullar aracılığı ile geliştirmeye çalıştılar. 1856 Islahat Fermanı misyonerleri daha da cesaretlendirmiş, hatta küstah ve kibirli tavırların sergilenmesine dahi yol açmıştı. Örneğin, Fermanın içeriğini bölgede ilan edilmeden önce öğrenen Kudüs Protestan piskoposu Gobat Müslümanların yoğun olduğu Nablus'a giderek mabet olarak kullandıkları bir binaya Çan taktırıp çalmaya başlamış, birkaç gün sonra İngiliz ve Fransız bayrakları çekilmiş ve ardından da bir İngiliz papazı silahlı bir vaziyette at üzerinde dolaşınca kasaba ayaklanmış, olaylar güçlkle yatıştırılabilmektedir.⁹

1856 Islahat Fermanı Osmanlı topraklarında faaliyete başlamış ve başlamayı planlayan misyonerler tarafından bir dönüm noktası olarak görülmüş ve bu tarihten itibaren misyoner faaliyetlerindeki artışın yanı sıra kendi aralarındaki rekabet de kuvvetlenmiştir. Özellikle Katolıklara Fransız, Ortodokslara da Rus desteğinin artmasıyla Protestan nüfusu artırma çabasında olan İngiliz misyonerlerin işi giderek zorlaşmaya başlamıştır. Sınırları belirgin olmamakla birlikte Suriye ve Filistin bölgesinin kuzey kısmının Amerikan Protestan misyonerleri tarafından nüfuz alanı olarak belirlenmesiyle İngilizlerin hareket alanı genel olarak Suriye'nin güneyine sıkışmış görünmektedir.

Bu genel çerçeve içerisinde gerçekleştirilen İngiliz misyoner faaliyetlerinin öncü kuruluşlarının Church Missionary Society ve London Jews Society olduğunu belirtmiştik. Bunların dışında 20 civarında Britanya misyoner teşkilatı bölgede faaliyet göstermekteydi. Bu kuruluşlara bağlı 67 misyoner 88 okul, 8 kilise ve 11 sağlık birimi çalışmakta

idiler. Okullarındaki yıllık öğrenci sayısı 2209'u erkek ve 3211'i kız olmak üzere 5420'dir. Sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayısı yıllık 42428'dir.¹⁰

Suriye Vilayeti'nde faaliyet gösteren Britanya misyoner kuruluşlarında 16 misyonerin yönetiminde 19 okul, 1 kilise ve 4 sağlık birimi çalışmakta idiler. Okullardaki öğrenci sayısı 565'i erkek, 1520'si kız olmak üzere 2085'tir. Sağlık birimlerinde tedavi edilen hasta sayısı yıllık 16877'dir.¹¹ 1899 tarihli başka bir raporda Suriye vilayetinde faaliyet gösteren misyoner teşkilatlarının sayısı değişmemekle birlikte okul sayısının 24'e çıktığı görülmektedir.¹²

1856 Islahat Fermanı Osmanlı topraklarında faaliyete başlamış ve başlamayı planlayan misyonerler tarafından bir dönüm noktası olarak görülmüş ve bu tarihten itibaren misyoner faaliyetlerindeki artışın yanı sıra kendi aralarındaki rekabet de kuvvetlenmiştir.

Kudüs Mutasarrıflığı sınırları içerisinde çalışmakta olan Britanya misyoner kuruluşlarında görev yapan 61 misyonere bağlı 35 okul, 7 kilise ve 7 sağlık birimi bulunmakta idi. Okullardaki öğrenci sayısı ise 480'i erkek, 948'i kız olmak üzere 1428'dir. Sağlık birimlerinde tedavi edilen hasta sayısı yıllık olarak 14000'i bulmuştur.¹³

Bütünü itibariyle bakıldığında İngiliz misyonerlerince Suriye ve Filistin'de 1897'ye kadar kurulan toplam kilise sayısı 16, hastane (dispanserler dahil) sayısı 26, okul sayısı 142 ve bunlarda öğrenim gören öğrenci sayısı 8933 (3254'ü erkek ve 5679'u kız) idi. Protestanların bölgedeki etkinliğini daha iyi değerlendirebilmek için bunlara ilave olarak Amerikan misyonerlerinin kurduğu 43

okul ve 6 kiliseyi de hesaba katmak gerekir.¹⁴

İngiliz diplomatlarının raporları misyonerlerin tamamen bölgedeki değişik Hıristiyan gruplar arasında faaliyet gösterdiklerini ve 19. yüzyılın sonu itibarıyla henüz Müslümanlar arasında ne eğitim ne de din alanında bir etki sağlayamadıklarını belirtmektedirler.¹⁵ Bu durumun esas nedenlerinden birinin bölge Müslümanlarının misyoner faaliyetlerine karşı katı ve kapalı tavırlarının yanı sıra Osmanlı yönetiminin de dönemin uluslar arası şartlarının ve kapitülasyonlardan doğan sınırlamaların elverdiği ölçüde misyoner faaliyetlerini sınırlandırma gay-

II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde misyoner faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesi konusunda çeşitli girişimlerde bulunulduğu gözlemlenmektedir.

retlerinin etkisi olmuş olabilir. Özellikle II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde misyoner faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesi konusunda çeşitli girişimlerde bulunulduğu gözlemlenmektedir. Örneğin Ocak 1877'de Suriye valisi Naşid Paşa vilayet sınırları içerisinde bulunan ve izinsiz olarak faaliyet göstermekte olan misyoner okullarını kapatacağını konsoloslara bildirmişti. İngiliz misyonerleri açısından bakıldığında bu ciddi bir sıkıntı doğuracaktı, çünkü bölgedeki en büyük kuruluş olan Church Missionary Society okullarının sadece birkaç tanesi merkezi hükümetten izin alarak kurulmuştu. İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Suriye'de bazı okulların kapatılmasını konu alan raporunda bu uygulamanın sadece Protestanlarla sınırlı olmadığını, hükümetten izinsiz açılan

bütün misyoner okullarını kapsadığını belirttiikten sonra şu ilginç değerlendirmeyi yapar:

Bu uygulama Fransa tarafından desteklenen Cizvitlerin Osmanlı yöneticilerine ima yolu ile dahi bildirmeden kanunlara ve yönetmeliklere karşı gelerek Suriye'nin uygun gördükleri yerlerine okul açma alışkanlıklarının sonucudur. Bu tür kötüye kullanma uygulamalarına son vermek için Sadaret izinsiz açılan okulları kapatma yönünde emirler vermiştir... Rusların Bulgaristan'da açtığı misyoner okullarının ve Rusya'da eğitilmiş Bulgar öğretmenlerin 1876 olaylarında önemli katkıları olduğu hatırlanınca Türk hükümetinin rahatsız olması hatta korkuya düşmesinin gayet tabii olduğu anlaşılır.

Bu dönemde misyonerlerin sıkı takibe alındığını gösteren başka gelişmeler de vardır. Bunlardan biri Yafa'da meydana gelmiştir. İngiliz misyonerlerin, kitap dükkânlarının önünden geçenleri içeriye davet ederek Hıristiyanlık propagandası yapmaları kasabada tansiyonun yükselmesine neden olur. Bunun üzerine Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa İngiliz konsolosuna bir yazı göndererek "herkesin kendi inançlarını dilediği gibi yaşayabileceğini ve kendi dindaşları (mezhepdaşları denmek isteniyor) ile ibadet edebileceğini, ancak misyonerlerin farklı din cemaatleri arasında ajitasyona neden olamayacaklarını, bu nedenle bu tür uygulamaları sona erdirecek tedbirleri" almasını talep eder.¹⁸

Sonuç olarak denilebilir ki İngiltere, diğer sebeplerin yanı sıra Fransa ve Rusya'ya karşı nüfuz alanını genişletme çabalarının da bir parçası olarak Suriye ve Filistin bölgesiyle ilgilenmeye başladığında bunu mümkün olan bütün faaliyetlerle geliştir-

meye ve güçlendirmeye çalışmıştır. Bunlardan biri de din alanıdır. İngiliz misyoner teşkilatları 19. yüzyıl boyunca bölgeye giderek daha fazla yatırım yapmış ve özellikle eğitim alanında çok ciddi yatırımlar yaparak rekabet halinde olduğu Fransa ve Rusya gibi ülkelerin desteklediği misyonerlerden çok daha fazla sayıda okul açmayı başarmışlardır. Bunlardaki öğrenim düzeyi, öğrencilerin ailevî mensubiyetleri ve meslek olarak dağılımları gibi hususlarda bilgi sahibi olmadığımız için bunlarla ilgili bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak siyasî açıdan bakıldığında, İngiliz misyoner teşkilatlarının birinci öncelikleri olmayabilir ama esas itibarıyla İngiltere dış politikasının ve İngiliz yayılcılığının bir enstrümanı gibi fonksiyon icra ettiği açıktır. Bölgede Protestanlığı yaymanın yanı sıra, en az onun kadar, zaman zaman daha da fazla İngiliz nüfuzunu ve emperyal dünya görüşünü yaymaya çalıştıkları söylenebilir. Bu anlamda İngiliz misyonerleri Hıristiyanlıkla birlikte İngilizliği öne çıkaran bir dönem gerçekleştirmişlerdir. Bölgenin geleceği açısından daha da önemlisi, mevcut dengelerin bozulmasında, cemaatler arası gerginliğin artmasında ve Osmanlı devletinin bölgedeki otoritesinin zayıflatılmasında güçlü devletlerin nüfuz mücadelelerinin ve emperyalist çıkarlarını geliştirme gayretlerinin belirgin etkisinin olmasıdır. ■

dipnotlar

- * Bu yazı, *İslam Araştırmaları Dergisi*'nde (sy. 10 [2003] s.107-120) "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)" adıyla yayımlanan makalemizin EskiYeni okurları için kısaltılarak yeniden düzenlenmiş halidir.
- ¹ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London 1981, s. 83 vd.
- ² Bu hususla ilgili olarak bk. Ş. Tufan Buzpınar, "Filistin Meselesinin Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü",

Türkiye Günlüğü, 68 (2002/1), s. 17-23.

- ³ A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901: A Study of Religious and Educational Enterprise*, Oxford 1961, s. 7-8.
- ⁴ *Alıntı Jewish Intelligencer* (1839), s. 144 'den naklen Tibawi, *The British Interests...*, s. 16'dadır.
- ⁵ Muhammet Hanefi Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, İstanbul 1998, s. 109-129.
- ⁶ Isaiiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851", *Jewish Social Studies*, XXX/1 (January 1968) s. 23-41.
- ⁷ Alexander Schölch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy", *Journal of Palestine Studies*, XXII, no. 1 (Autumn 1992) s. 39-56.
- ⁸ Rusya'nın bölgedeki misyoner faaliyetlerinin genel bir değerlendirmesi için bk. Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914*, Oxford 1969.
- ⁹ Tibawi, a.g.e., s. 115-116.
- ¹⁰ PRO, FO, 881/6919, Drummond Hay to Salisbury, confidential no. 16, Beyrut 10 May 1897, ek. II, s.15.
- ¹¹ Aynı belge.
- ¹² FO 195/2056, Drummond Hay to O'conor, no. 78 Beirut 16 October 1899.
- ¹³ Aynı belge.
- ¹⁴ Aynı bölgedeki Fransız destekli Katolik misyonerlerin 5700 erkek ve 3914 kız öğrencisi bulunan 102 okulu, 3 hastahanesi ve 4 dispanseri bulunmakta idi. FO 881/6919 Drummond Hay to Salisbury no. 16 Beirut 10 May 1897.
- ¹⁵ FO 195/1514 Dickson to White, no. 37 Damascus 13 November 1885; 195/1612 Moore to White, no. 13, Jerusalem 17 April 1888;
- ¹⁶ FO 195/1581 Eyres to White, no. 2 Beirut 26 January 1887.
- ¹⁷ FO 195/1581 Eldridge to White, no. 29 Aleih (Beirut), 22 July 1887.
- ¹⁸ FO 195/1612 Moore to White no. 3 Jerusalem 10 January 1888. Bu belgenin eklerinde Rauf Paşa'nın konsolosa gönderdiği yazının çevirisi ile Church Missionary Society'nin Rauf Paşa'yı şikâyet yazısı da yer almaktadır.